

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 159.9

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ СУЧАСНОГО ПІДЛІТКА

Белякова С.М., Шовкова К.О.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди

У статті розглядаються особливості розвитку особистості підлітка. Розглянуто теоретико-методологічні підходи до дослідження підліткового віку. Проаналізовано психологічні особливості розвитку особистості підлітка. Виокремлено та розкрито психологічні новоутворення даної вікової категорії. Розкрито специфіку соціального та психологічного розвитку особистості сучасного підлітка.

Ключові слова: підліток, підлітковий вік, новоутворення, провідна діяльність.

Постановка проблеми. Підлітковий вік є першою віковою сходинкою переходу дитинства до зрілості. Якісні зміни, що відбуваються в інтелектуальній та емоційній сферах особистості підлітка породжують новий рівень його самосвідомості, потреби у самоствердженні. Становлення й формування особистості має багаторічну історію. Чільне місце в ході осмислення цього процесу посідає такий віковий період людини як підлітковий.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових джерелах можна знайти різні точки зору щодо поняття підліткового періоду. Але якщо розглядати їх в сукупності, то з одного боку акцент робиться на ідеї перелому, коли відбуваються раптові зміни, насамперед, в діяльності, розвитку особистості, котрі породжують значні зміни у світогляді, мисленні і уявленні, які є необхідними, а з іншого – розуміння підліткової кризи як психологічного відхилення, яке має по собі страждання, пригніченість, страх, тривожність.

Опис пубертатного періоду має велику історію. Вперше, хто охарактеризував проблему підліткового віку був Ж.-Ж. Руссо. Схожі уявлення, але вже у сучасній психології були описані С. Холлом на початку ХХ ст., який є автором першої основоположної праці про підлітковий вік. Основу підліткового віку він охарактеризував як «кризу самосвідомості». «Тільки переборовши цю кризу, підліток здобуває «почуття індивідуальності. А поки це не наступило, він буде перебувати в стані пошуку свого «я», йому буде властива нестійкість, яка проявляється в багатьох моментах. Наприклад, висока активність змінюється ослабленням, самовпевненість змінюється сором'язливістю, егоїзм може переходити в альтруїзм...» [7, с. 67].

Сильний вплив на теорію перехідного віку надав психоаналіз. Його родоначальник – З. Фрейд, який висунув цілу низку положень про природу підліткової і юнацької сексуальності, емоційних процесів особистості. Згідно наукових праць З.Фрейда, усі люди у ранньому підлітковому віці проходять через «гомосексуальний період», коли сплеск сексуальної енергії підлітка скоординований на людину своєї статі (однолітка чи старшо-

го). Він надає перевагу спілкуванню з ровесниками своєї статі і лише поступово об'єктом енергії лібідо стає особа протилежної статі [1].

Не менш важливим надбанням у розумінні психології підлітка є книга Е. Шпрангера «Психологія юнацького віку», яка була випущена у 1924 р. В праці описується три основних типи розвитку підліткового віку. «Перший тип розвитку – це «підліткова криза», коли дитина переживає свій вік, як «друге народження». Другий тип розвитку відрізняє стабільний і поступовий ріст, коли дитина плавно прилучається до «дорослої діяльності». Третій тип розвитку представляє активне самовиховання...» [9, с. 37].

У праці Ш. Бюлер пубертатний вік розглядається в єдності органічного дозрівання і психічного розвитку [4].

В. Штерн говорив: «Перехідний вік характеризується не лише особливою спрямованістю думок і відчуттів, прагнень і ідеалів, але і особливим образом дій». В. Штерн описує його як проміжний між дитячою грою і серйозною відповідальною діяльністю дорослого і підбирає для нього нове поняття: «серйозна гра». Серйозна гра особливо важлива для розвитку підлітка, оскільки в ній підліток вчиться стримувати свої цілі, загартувувати свої сили [5].

Д. Елкінд вважав, що через значні психофізіологічні зміни, які відбуваються з підлітком, він починає активно пізнавати себе як особистість. Відповідно він думає, що люди переживають за його поведінку, зовнішність так само, як і він сам.

Е. Еріксон один із найвідоміших психологів, вважав підлітковий вік найважливішим періодом людського життя. Він схилився до такої думки: «Психологічна напруженість, яка супроводжує формування цілісної особистості, залежить не тільки від фізіологічного дозрівання, але й від духовної атмосфери суспільства, у якому людина живе» [5]. Згідно концепції Еріксона «Я» постає як самостійна структура. Його теорія зосереджена на якостях «Я», які з'являються в очікувані періоди життя.

В концепції Ж. Піаже описується, що в підлітковий вік є тим періодом, де остаточно удосконалюється особистість, формується власна про-

грама життя. Складаючи план свого майбутнього, підліток прикріплює собі важливу роль у спасінні людства і організовує своє життя у залежності від схожої мети.

В свою чергу А. Гезел, охарактеризував особливості біологічного фактору розвитку підлітка, його інтересів, поведінки. На його думку, перехід від дитинства до дорослості починається з 11 років, а завершується до 21 року. А. Гезел вбачав основну важливість перших п'яти років – з 11 до 16 років.

Д. Снайдер, відомий американський музикант описує так цей період: «Юність чудова й важка – але ця її пишнота незрозуміла, поки ти не подорослішаєш і не знайдеш можливості оглядатися назад. Це час необхідних невідповідностей: тіло тягнеться вгору, а голос стає нижче: вуса, хоч убий, не проростають, зате фізіономія посипана цілим урожаєм прищипків; на той час, коли ти на решті починаєш цікавитися протилежною статтю, протилежна стать демонструє явну втрату інтересу до тебе...» [10, с. 127].

У концепції Л. Виготського сфокусовано увагу на проблемі інтересів у перехідному віці. Вчений назвав її «ключем до всієї проблеми психологічного розвитку підлітка». Л. Виготський стверджував: «Всі психологічні функції людини на кожному щаблі розвитку, в тому разі і у підлітковому віці, діють не безсистемно і не автоматично, а в певній системі, скеровуючись конкретними прагненнями, потягами і інтересами особистості...» [3].

Відомий учень Л. Виготського А. Леонтьєв писав: «Особистість народжується двічі: перший раз – коли у дитини проявляється в явних формах підпорядкованість її дій (феномен «гіркої цукерки», втрата безпосередності і подібні їм), вдруге – коли виникає її «свідома особистість» [8].

Чільне місце у дослідженнях вікових етапів розвитку людини має концепція вікового розвитку Д. Ельконіна. В його концепції підлітковий вік пов'язаний з появою новоутворень. Про новоутворення він говорив так: «Вони виникають з провідної діяльності попереднього періоду. Навчальна діяльність виробляє «поворот» дитини від спрямованості на світ до спрямованості на саму себе. Провідним типом діяльності в цьому віці є спілкування зі своїми однолітками...» [6].

Л. Божович відзначає, що до початку перехідного віку в загальному психічному розвитку з'являються нові, ширші інтереси, особисті захоплення і прагнення. Однак у перехідному віці ще немає можливостей (ні внутрішніх, ні зовнішніх). Щоб зайняти цю позицію необхідна поява розбіжностей між новими потребами підлітка і об'єктивними обставинами, що обмежують можливість їх реалізації. Саме в мотиваційній сфері, як вважає Л. Божович, слід вбачати головне новоутворення підліткового віку...» [2].

Т. Драгунова зазначала: «Для даного періоду характерне панування дитячого співтовариства над дорослим. Тут складається нова соціальна ситуація розвитку. У цей період навчальна діяльність для підлітка відступає на задній план, а «центр життя» переноситься з навчальної діяльності у діяльність спілкування...» [12, с. 38].

В. Зеньківський, стосовно підліткового віку, стверджував, що у цей період з'являється нова психічна особливість, яка визначає характер

внутрішньої роботи у підлітка і значно впливає на його особистість. «Його особливо турбує власна зовнішність, свої переживання, він досить часто занурюється у свої мрії...» [6].

Аналізуючи внески українських вчених у розвиток психології особистості, зокрема психології підлітка, варто відзначити, що вчені колишнього Радянського Союзу, котрі працювали у цій проблематиці, починали свою наукову діяльність в Україні. Безпосередньо вже становлення психологічної науки саме в Україні пов'язане з іменем Г. Костюка. Вивчаючи особистість, він наголошував, що саме в перехідний період від підліткового до юнацького віку сприймання себе як людини певної статі виходить на зовсім новий рівень. Цей рівень має особливі потреби, мотиви, ціннісні орієнтації, ставлення до представників протилежної статі.

Великі здобутки у розвитку психології підлітка внесли М. Боришевський та С. Хорунжий. Досліджуючи розвиток моральних переконань в підлітковому віці, зазначали, що формування моральних почуттів у підлітковому віці виступає як важливий компонент у структурі моральних переконань підлітка.

А. Фурман – доктор психологічних наук, український психолог, педагог. Стосовно підліткового віку він стверджував, що судження, думки інших людей відіграють важливу роль у розвитку особистості підлітка. Оцінка найближчих людей, на основі якої починається формування самосвідомості, ось що має значення для підлітка. Особливо важливими на початкових стадіях формування самосвідомості є контакт із близькими людьми (мати, батько, дідусь, бабуся, брат, сестра), які визначають уявлення дитини про саму себе.

Л. Проколенко з акцентувала увагу на формуванні емпатійних почуттів підлітків, які впливають на якісні зміни морального розвитку. Вона стверджувала: «Це, насамперед, перегляд ціннісних уявлень, на основі яких формуються такі здібності: застосування до інших тих же критеріїв оцінки, що і до самого себе; використання фундаментальних критеріїв моральної поведінки як основи оцінювання себе й інших [11, с. 197].

Також розвиток особистості у підлітковому віці став предметом досліджень М. Алексеевої, В. Татенка, Н. Чепелевої, З. Карпенко, О. Киричука та інших.

Особливості підліткового віку цікавили не тільки педагогів, психологів, а й сучасних українських письменників.

Письменниця Г. Вдовиченко говорить: «Вони кращі, ніж ми про них думаємо. Вони тільки вчаться вибудовувати стосунки з іншими, пізнають самих себе та свої можливості і тому припускаються помилок і нерідко виглядають гіршими, аніж є насправді. Їх вчать, їм допомагають зрозуміти себе та інших перш за все обставини, люди, книжки, музика, фільми. Тому вони так потребують доброзичливої підтримки та розуміння дорослішої та досвідченішої людини, а також доброї розумної книжки, яка вчасно потрапить до рук. Навіть у найскладнішому підліткові є добра та сильна частина, на яку він може обіперитись та розвинути її...»

Отже, узагальнюючи різноманітні теоретико-методологічні підходи до дослідження підліткового періоду можна окреслити ключові критерії та показники, що визначають підлітковий період.

Так, більшість дослідників акцентують увагу на основні психологічні новоутворення даної вікової категорії: відкриття «Я», виникнення рефлексії, розвиток самосвідомості, побудова уявлень про власне майбутнє (мрійливість), потреба у спілкуванні, формування світогляду, опанування моральними нормами, формування основ самовизначення, прагнення до самостійності.

В той же час, майже усіма дослідниками виокремлюються два впливових чинника, котрі впливають на розвиток й укорінення зазначених новоутворень у підлітковому віці. Це, безперечно, провідна роль найближчого соціального оточення та найближче середовище, де знаходиться підліток.

Мета написання статті. Головною метою цієї роботи є визначити, якими особливостями зумовлений психологічний та особистісний розвиток сучасного підлітка: біологічними чи соціальними.

Виклад основного матеріалу. Проблема біологічного чинника пов'язана з тим, що саме в цьому віці відбуваються кардинальні зміни з тілом дитини, розпочинається процес статевого дозрівання.

В соціальному аспекті – це продовження первинної соціалізації. Перехід від дитинства до зрілості має по собі драматичний відтінок. З одного боку, для цього періоду характерними є негативні прояви – відсутність гармонії особистості, зміна вкорінених інтересів дитини, поведінка протесту стосовно дорослого. З іншого боку, підлітковий вік характеризується масою позитивних факторів – збільшується самостійність дитини, більш відвертими стають відносини з іншими дітьми і дорослими, розширюється і змінюється сфера діяльності підлітка, розвивається почуття відповідальності.

У підлітковому, як і в молодшому шкільному віці, основним соціальним середовищем дитини є школа. Саме тут змінюється зміст навчання, оскільки набуття знань може виходити за межі школи, навчальних програм і здійснюватися самостійно.

Відбуваються інтенсивні зміни й у змісті основних мотиваційних потреб особистості підлітка. На цьому етапі у дитини виникає специфічний ряд вимог, що виражається в прагненні знайти власне місце серед ровесників, вийти за межі класу, дому та приєднатися до сучасного життя.

Слід зазначити, що психологічні особливості підлітків науковці пояснюють фактом статевого дозрівання, яке є основою розвитку в цьому віці. Також встановлено, що владною позицією підлітка в процесі діяльності є прагнення задовольнити свої пізнавальні потреби і зробити «не так як інші»; підліток прагне використати всі свої сили та знання під час діяльності; характер теж допомагає при цьому, проте в цей час підліток намагається навчитися чомусь новому, цікавому для нього – відбуваються своєрідний вибір майбутньої професії.

Вагоме психологічне новоутворення віку – почуття дорослості. Воно представляє собою новий рівень домагань, що передбачає майбутнє становище, якого підліток ще не досяг. Звідси – типові вікові конфлікти з дорослими, які вкарбовуються в пам'ять дитини і визначають майбутній сценарій створення власної сім'ї. Підлітковий вік має новий рівень розвитку нервової діяльності, тому протягом цього періоду відбуваються зміни

в психіці. В дівчаток спостерігається виражена тенденція до порушень емоційного плану – підвищена образливість, плаксивість, безпричинна зміна настрою, у хлопчиків – зміна поведінки і рухових реакцій.

Бути «своїм» серед однолітків важливо для підлітка. Іншими словами, це почуття належності. Саме мода, є засобом самовираження, комунікації, ідентифікації.

Характерні риси цього віку – чутливість, часта різка зміна настрою, острах глузувань, зниження самооцінки. У цей час індивід має підвищену збудливість, імпульсивність. Провідна діяльність в підлітковому віці – це інтимно-особистісне спілкування з однолітками.

Основні психологічні потреби підлітка – бути приналежним до групи, прагнення до спілкування з однолітками, прагнення до самостійності і незалежності, до «емансипації» від дорослих, до визнання своїх прав з боку інших людей.

Розвиток самосвідомості і формування самооцінки є домінантою формування особистості. Для підлітка вкрай необхідно усвідомлювати свої вчинки, дії, ототожнювати себе з іншими, робити аналіз свої помилок та перемог, адже в подальшому це впливатиме на взаємовідносини з оточуючим, ставлення до себе, тобто впливатиме на самооцінку. Саме рівень самооцінки визначає статус підлітка в соціумі. Він яскраво проявляє себе в сфері спілкування, емоційних контактів.

Цьому віку притаманне почуття аффіліації, тобто прагнення приналежності до групи собі подібних [Карпенко Л.А. и др.: 1981]. Самооцінка свого місця в соціумі грає одну з головних ролей у формуванні особистості, визначаючи соціальну адаптацію й дезадаптацію особистості. Якщо самооцінка підлітка не знаходить підтримки в соціумі й потреба в самоповазі залишається нереалізованою, то розвивається різке відчуття непотрібності. Одним з поширених шляхів вирішення цієї проблеми є перехід підлітка в групу, у якій він буде почувати себе комфортно, а інколи його можливості можуть бути переоцінені групою, що теж важливо для нього. Іноді, такий описаний шлях може приводити до негативних наслідків, залежно від виду неформальної групи, у яку включається підліток.

На даний час гостро постає питання рівня самостійності підлітка. Одні батьки не дають можливості цій якості розвинути, то ж спостерігається тенденція, коли рідні дитини все роблять за нею: починаючи від елементарного, зав'язування шнурків на взутті і кінчаючи вибором майбутнього вузу, а інші навпаки зовсім не втручаються у життя дитини, надають абсолютної свободи та самостійності. І ті, і інші чинять не правильно.

Дуже важливо підготувати дитину до дорослого життя. Починати це робити бажано ще з молодшого віку, поступово прищеплюючи почуття відповідальності за свої вчинки, вміння вирішувати проблеми і приймати важливі рішення. Батькам слід навчати дитину грамотного спілкування і етики поведінки. Показувати своїм прикладом, як тримати своє слово і самому приймати рішення. Надавати дитині певну свободу вибору, де рішення повинна приймати вона сама. Привчати підлітка не здаватися, якщо у нього щось не виходить, а шукати інші способи досягти мети.

Рівень самостійності впливає на всі сторони розвитку особистості підлітка. Перш за все, це накладає відбиток на взаємини дитини з рідними. Дорослий зможе доручити певну справу, знаючи що підліток вже в змозі виконати її і як результат, підвищується самооцінка, його статус серед ровесників, адже відповідальних та незалежних людей підлітки надзвичайно цінують в своєму колі спілкування.

Підлітки забіякуваті, проявляють елементи жорстокості й агресивності, можуть потрапити під чужий вплив, потрапити у вуличні злочинні угруповання. У цьому віці проявляються елементи деструктивної поведінки (тяга до паління, злодійства, обманів й т.д.).

Підлітки інколи не дисципліновані, енергійні, тривожні, дуже активні, особливо проявляють активність при виконанні будь-яких доручень, що говорять про високу фізіологічну енергію. Для них важливо бути в центрі уваги.

У багатьох підлітків спостерігається завищена самооцінка своїх можливостей («я знаю як робити», «я сам»), прояви егоїзму, щоб самоствердитись за рахунок неприємностей однокласників.

Підлітковий вік є кризовим для будь-якого підлітка, оскільки змінюється його емоційний стан і виникає почуття страху, переживань і невпевненості.

Можна визнати, що цей період характеризується появою нової соціальної позиції для дитини, в якій чітко формується її свідоме ставлення до себе, як до члена суспільства. Із включенням підлітка в сферу діяльності суспільства, в нього виникає потреба в самовираженні; переважає

прагнення прояву своєї індивідуальності, самооцінки. Чим старший підліток – тим сильніше у нього прагнення до вираження своєї індивідуальності.

Висновки. Узагальнюючи, можна сказати, що підлітковий вік характеризується не тільки особливими змінами у фізичному розвитку дитини, але також має певні психологічні особливості. Кожен підліток вимагає уваги, але не нав'язаної з боку дорослих, педагогів і психологів. Крім того, що підлітку необхідно звикнути до нового тіла, йому також слід навчитися правильно поводитися в суспільстві, розвинути почуття відповідальності за себе і свої вчинки, одним словом стати дорослим.

Отже, можна стверджувати, що розвиток особистості сучасного підлітка характеризується такими соціально-психологічними особливостями:

- поява відчуття дорослості визначає спрямованість та зміст активності сучасного підлітка;
- з'являється велика чутливість до засвоєння норм, цінностей, способів поведінки в той час як посилюється прагнення бути самостійним;
- виникає постійна потреба у доброзичливому ставленні, тактовності з боку дорослих;
- у діяльності сучасні підлітки самостійно ставлять мету, складають план дій, підбирають засоби. Але часто неповністю усвідомлюють свої дії, не прагнуть самоаналізу. Їх вчинки характеризуються імпульсивністю;
- сучасні підлітки дуже цікавляться іншими. Їм подобається аналізувати дії та думки знайомих, розмовляти про свій внутрішній світ, переживання, почуття.

Список літератури:

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология [Текст] : учебник для вузов / Г.С. Абрамова. – М.: Юрайт, 2010. – 811 с.
2. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. (Психологическое исследование) / Божович Л.И. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
3. Выготский Л.С. Динамика и структура личности подростка // Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6 т. Т. 4. Детская психология. М.: Педагогика, 1984. – С. 220–242.
4. Гуткина Н.И. Психологические проблемы общения учителя с подростком / Н.И. Гуткина // Вопросы психологии : издаётся с 1955 года / Ред. А.М. Матюшкин, А.В. Брушлинский. – 1984. – № 2 март-апрель 1984. – С. 99–107.
5. Дубровина И.В. Формирование личности в переходный период от подросткового к юношескому возрасту / И.В. Дубровина. – Москва: Педагогика, 1987. – 184 с.: ил. – (Образование. Педагогические науки).
6. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды : [детская и педагогическая психология] / Д.Б. Эльконин. – Москва: Педагогика, 1989. – 560 с.: ил.
7. Запорожец А.В. Избранные психологические труды / А.В. Запорожец : В 2-х т. – М.: Педагогика, 1986. – Т. 1: Психическое развитие ребенка. – 320 с.
8. Леонтьев О.М. Діяльність, свідомість, особистість / Леонтьев О.М. – М., 1975. – 130 с.
9. Поливанова К.Н. Психология возрастных кризисов. Учебное пособие / Поливанова К.Н. – Учеб. пособие. М., 2000. – 238 с.
10. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста : учебное пособие для студентов и аспирантов психологических факультетов вузов / Ф. Райс ; пер. с англ. Н. Мальгина. – 8-е изд. – СПб.: Питер, 2000. – 624 с.
11. Скрипченко О.В. Вікова та педагогічна психологія: навч.посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та інш. – 2-ге вид. – К.: Каравела, 2007. – 400 с.
12. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб.: Питер, 1999. – 606 с., серия «Мастера психологи».

Белякова С.М., Шовкова К.О.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ СОВРЕМЕННОГО ПОДРОСТКА

Аннотация

В статье рассматриваются особенности развития личности подростка. Рассмотрены теоретико-методологические подходы к исследованию подросткового возраста. Проанализированы психологические особенности развития личности подростка. Выделены и раскрыты психологические новообразования данной возрастной категории. Раскрыта специфика социального и психологического развития личности современного подростка.

Ключевые слова: подросток, подростковый возраст, новообразования, ведущая деятельность.

Belyakova S.M., Shovkova K.O.

Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University
named after Grigory Skovoroda

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF DEVELOPMENT OF THE PERSON OF THE MODERN TEENAGER

Summary

The article deals with the development of the personality of the adolescent. Theoretical and methodological approaches to the study of adolescence are considered. Psychological peculiarities of teenager personality development are analyzed. The psychological neoplasms of the given age category are isolated and disclosed. The specifics of the social and psychological development of the personality of a modern teenager are revealed.

Keywords: teenager, adolescent age, neoplasm, leading activity.